УДК 811.111’373.611

ЄНІКЄЄВА С. М.
(Запорізькій національний університет)

СИНЕРГЕТИЧНА ЛІНГВІСТИКА ЯК НАПРЯМОК ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ

Статтю присвячено встановленню релевантності принципів теорії самоорганізації у дослідженні лінгвальних явищ і процесів. Розгляд мови як відкритої нелінійної нерівноважної системи, яка функціонує та розвивається за законами синергетики, сприяв формуванню нової прикладної галузі мовознавста – синергетичної лінгвістики. Застосування синергетичного формату надає змогу науково обґрунтувати закономірність існування різноманітних “асистемних”, “атипових” лінгвальних явищ, встановити механізми самоорганізації мовної суперсистеми, дозволяє прогнозувати перспективи її подальшого розвитку.

Ключові слова: синергетика, парадигма, самоорганізація, флуктуація, атрактор, синергетична лінгвістика.

Еникеева С. М. Синергетическая лингвистика как направление исследования языковых явлений и процессов. Статья посвящена определению релевантности принципов теории самоорганизации при исследовании лингвальных явлений ы процессов. Подход к языку как открытой нелинейной неравновесной системе, которая функционирует и развивается по законам синергетики, способствовал формированию новой отрасти языкознания – синергетической лингвистики. Использование синергетического формата позволяет научно обосновать закономерность существования разнообразных "асистемных", "атипичных" лингвальных явлений, выявить механизмы самоорганизации языковой суперсистемы, даёт возможность прогнозировать перспективы её дальнейшего развития.

Ключевые слова: синергетика, парадигма, самоорганизация, флуктуация, аттрактор, синергетическая лингвистика.

Yenikeyeva Saniya. Synergetic linguistics as a trend of language research. The article deals with the problem of relevancy of the synergetic paradigm for lingual phenomena and processes study. Consideration of a language as an open non-linear fluctuating system, which functions and develops according to synergetic principles, promotes formation of a new branch of linguistics – synergetic linguistics. The use of synergetic paradigm for language research proves the appropriateness of so-called "non-systematic", "non-typical" lingual phenomena and processes, determines mechanisms of language supersystem self-organization, gives possibilities for determining the trends of its development.

Key-words: synergetics, paradigm, self-organization, fluctuation, attractor, synergetic linguistics.

На різних етапах своєї історії наука вирішувала завдання, актуальність яких обумовлювалася рівнем розвитку суспільства, використовуючи при цьому дослідницькі парадигми і методики, що домінували у той час. У другій половині XX століття на основі розробленої видатним фізиком і філософом І. Пригожиним теорії нестабільності починає формуватися нове розуміння природи і сутності світу як відкритої нелінійної багатоваріативної системи, здатної до самоорганізації та саморозвитку.

Для найменування науки, яка стала вивчати закономірності самоорганізації в складних відкритих фізико-хімічних системах, що знаходяться у далекому від стабільності стані, фізиком-теоретиком Г. Хакеном було впроваджено термін “синергетика”. Екстраполяція ідей синергетики на вивчення різних явищ живої та неживої природи сприяла встановленню ізоморфії поведінки складних систем, що, в свою чергу, дало підстави говорити про трансдисциплінарність та універсалізм цієї наукової теорії.

Розпочавши своє існування лише півстоліття назад, синергетика продемонструвала свої величезні пізнавальні та еврістичні можливості, відкрила нові обрії у прогнозуванні, тим самим здобувши багато прихильників серед науковців. Вона стала своєрідною філософією, метою якої було синтезування величезної різноманітності наук, як фундаментальних, так і прикладних, на основі суттєвої єдності живого та неживого.

Особливістю синергетики як наукового напряму є те, що вона не спростовує закони класичної науки, а доповнює їх, пропонуючи поглянути на об’єкти наукового дослідження під новим кутом зору. Синергетика, або теорія самоорганізації систем, поглиблює і доповнює наші знання про світ, залучаючи до кола наукових досліджеть, явища, які хоча і не мають детерміністського характеру, але є невід’ємною частиною нашого буття. Ігнорування синергетики, на наш погляд, веде до однобічності, штучної неповноти сприйняття і розуміння світу, що нас оточує, і, власно, самої людини. Завдяки універсальності

розроблених в її межах законів еволюції і самоорганізації, її моделей і методів, синергетика постійно і безперервно розширює свої "кордони".

Одним з "векторів експансії" синергетики останнім часом стали гуманітарні науки. Так, зокрема, можна спостерігати активну інтеграцію синергетики у лінгвістичну галузь, яка здійснюється головним чином шляхом екстраполяції її ідей, методів і моделей у дослідження різноманітних лінгвальних явищ. Широке застосування синергетичного підходу можна спостерігати у різних галузях сучасної лінгвістики: історії мови [Кузьмина 2000], теорії комунікацій [Морозова 2003; Тарасова 1996; Тарасова 2000], лінгвістиці тексту [Семенець 2004], дискурсології [Піхтовнікова 2005; Приходько 2003; Фролова 2005] тощо.

Проте існуючі наробки і здобутки науковців у дослідженні лінгвальних явищ, здійснені шляхом екстраполяції ідей і принципів синергетики, можна вважати лише першими кроками у формуванні нового наукового напрямку мовознавства – синергетичної лінгвістики. Продовження досліджень у цьому напрямку має, з одного боку, розширити наше уявлення про можливості нової наукової парадигми, а з іншого – сприяти подальшому розвитку лінгвістики. Науковці ще мають вирішити величезний обсяг проблем, пов'язаних із формуванням нового прикладного напрямку мовознавства, зокрема, наукового обґрунтування правомірності застосування синергетичної методології у дослідженні лінгвальних явищ, встановленню механізмів самоорганізації на мікро-, макро- і суперрівнях мовної системи, визначенню ролі "асистемних", перехідних явищ у розвитку мови тощо. Новизна синергетичної парадигми та перспективність її застосування у дослідженні лінгвальних процесів, на наш погляд, зумовлюють актуальність подальших розробок у цьому напрямку.

У нашій статті ми ставими за мету встановити особливості синергетичної лінгвістики як напрямку прикладного мовознавства. Для досягнення цієї мети ми маємо виконати такі завдання:

- виявити особливості синергетики як нової дослідницької парадигми;
- визначити сутність синергетичної лінгвістики;
- довести релевантність синергетичної методології для дослідження лінгвальних явищ і процесів.

На думку науковців, синергетика є "одним з послідовних етапів проростання парадигмального некласичного знання" [Василькова 1999, с. 28-29; див. також Цикин 2003, с. 18-19]. Вона, на відміну від класичної парадигми з її культом раціональності й пізнанням світу через відкриття детерміністських законів, так би мовити, заглядає туди, де закінчується світ, організований за правилами людського розуму, і починається "іраціональний", "неправильний" реальний світ.

Якщо під науковою парадигмою розуміти "спосіб пізнання й усвідомлення світу, що визначає загальні принципи дослідження власного об'єкта в різних науках" [Селіванова 2006, с. 409], то можна вважати, що синергетика являє собою нову наукову парадигму. Вона має характеристики нової парадигми вже з огляду на те, що спрямовує свою увагу на сукупність тих фактів ("ареал досліджуваних об'єктів" [Василькова 1999, с. 29]), які раніше не вивчалися класичною наукою. Її новизна полягає у визнанні закономірності існування еврістичних домінант випадковості, незворотності, нерівноважності, нелінійності, непередбачуваності, а також у визначенні ролі цих факторів в еволюційних процесах, пов'язаних із самоорганізацією та саморегуляцією систем.

На відміну від класичної науки, яка розуміє "світ як правильний процес, а природу як мертву, пасивну першооснову, що діє за принципом автомату" [Василькова 1999, с. 25], і визнає культ раціональності у науці, віддаючі людині право цілеспрямованого перетворення світу, синергетика разглядає світ як такий, що складається, головним чином, зі складних відкритих систем, здатних до інтенсивного обміну матерією, енергією та інформацією між собою та з оточуючим середовищем, і характеризуються нерівноважністю, нелінійністю, спонтанністю, випадковістю, незворотністю.

Синергетика є новим універсальним, трансдисциплінарним науковим напрямком, що має за мету розробку узагальнених теоретичних моделей та їх використання як методу наукових досліджень складних (ієрархічно організованих), відкритих (здатних обмінюватися матерією, енергією та інформацією з оточуючим середовищем), дисипативних (нерівноважних) систем неживої та живої природи.

Синергетика, або теорія самоорганізації, основні принципи якої напочатку були розроблені у процесі дослідження фізичних явищ, у наш час набула трансдисциплінарного характеру. Екстраполяція ідей синергетики у дослідженні різних явищ живої і неживої природи сприяла встановленню ізоморфії поведінки сладних відкритих нелінійних систем. А відкриття універсальних законів еволюції і самоорганізації таких систем, широке застосування розроблених в її межах моделей, у свою чергу, сприяло розвитку як теорії синергетики, так і конкретних прикладних наук.

Як слушно зауважують науковці, принципи синергетики функціонують на такому рівні знань, на якому охоплюється цілий ряд наукових дисциплін, які вивчають різні сфери реальності [Князева 2001, с. 102]. У цьому зв'язку цілком логічними є питання про межи дисциплінарного розширення синергетики і про сфери її компетенції. Проблеми кооперації синергетики як нової науки, методології, світогляду з різними природознавчими та гуманітарними науками (зокрема, правомірності використання методології, розробленої для точних наук у дослідженні такого унікального соціального явища, як мова), можливості формування нових прикладних галузей очікують свого вирішення.

У цьому зв'язку слід зазначити, що синергетика – це молодий міждисциплінарний напрямок, що бурно розвивається, тому спроби обмежити сферу її діяльності, тобто раз і назавжди однозначно визначити чим вона має займатися і що має залишатися поза її увагою, є, на наш погляд, утопічними. Завдяки своїй універсальності та трансдисциплінарності синергетика має "м'які межі, що постійно розширюються" [Князева 2002, с. 101]. Використання синергетичних моделей та методів у дослідженні системних явищ живої та неживої природи, на наш погляд, слугують запорукою розширення сфери дії нової наукової парадигми та поглиблення її теоретичних основ.

Серед складових аутентичної синергетики гуманітарії відзначають перш за все інноваційну, універсальну методологію, що дозволяє по-новому поглянути на вже відомі факти і врешті-решт повернутися до розгляду проблем, які не знаходили вирішення у межах класичної наукової парадигми. Інтерпретуючи і наповнюючи універсальні синергетичні моделі своїм конкретно-науковим змістом, розглядаючи їх у певному дисциплінарному контексті, науковці розв'язують першочергові завдання конкретних галузей знань та переосмислюють сутність відомих явищ та процесів, тим самим посилюючи позиції синергетики.

Питання правомірності чи неправомірності використання гуманітаріями синергетики лише як методології наукових досліджень, ще не означає абсолютну нерелевантність інших її складових. Як вже зазначалося, синергетика зараз знаходиться у стадії розбудови і бурного розвитку, тому багато потенційно можливих напрямків її екстраполяції ще чекають на свій час. Те, що математичне моделювання не використовувалося у дослідженні, наприклад, лінгвальних явищ ще не означає, що це принципово неможливо. На нашу думку, за своєю архітектонікою, принципами функціонування та особливостями розвитку мова є класичним прикладом синергетичної системи і те, що релевантність математичних моделей залишається недоведеною, не може ставити під сумнів її синергетичну природу.

Слід зауважити, що останнім часом не лише синергетика, але й лінгвістика демонструють свої "експансіоністські" можливості. Як слушно зазначає А. Д. Бєлова, "період "чистої лінгвістики", що не виходила за межи мовного середовища, підходить до завершення, уступаючи місце "лінгвістичній експансії": аналізуючи складні механізми функціонування природних мов, які підлягають впливу екстралінгвальних факторів, лінгвістика буде вимушеною вторгатися у "життєвий простір" інших наук" [Белова 2003, с. 264]. Таким чином, і синергетика, як новий науковий напрямок, і лінгвістика, яка останнім

часом виявляє схильність до кооперації з іншими науками, демонструють свою готовність до створення симбіозу. Такий "союз", на нашу думку, є взаємовигідним, оскільки синергетика таким чином розширює сферу релевантності своїх ідей та принципів, а лінгвістика набуває нову методологію, що дає можливість більш глибокого аналіза її природи і сутністі, розуміння механізмів її розвитку.

Досвід науковців, що скористалися новою науковою парадигмою, не лякаючись звинувачень у "неправомірній екстраполяції" ідей синергетики на вивчення соціального буття, доводить, що вона має величезні можливості у дослідженні тих явищ, що раніше не знаходили раціонального пояснення, вважалися випадковими та аномальними.

Система принципів синергетики, як ми з'ясували, є ядром методології вивчення систем різної природи, між іншим й мови. На нашу думку, використання ідей і принципів синергетики у дослідженні мови та лінгвальних процесів може допомогти у розв'язанні цілого ряду проблем, які не знаходили логічного пояснення в межах домінувавшої класичної наукової парадигми. Довгий час науковці, розуміючи, що оточуючий нас світ занадто складний і людський розум явно не в змозі повністю пізнати його, прагнули до встановлення простих логічних, раціональних закономірностей, залишаючи поза увагою явища і процеси, які не мали логічного пояснення, тому вважалися випадковими.

Пригадаймо у цьому зв'язку феномен великого зсуву голосних у германських мовах. Логічного пояснення причин цього явища не було, трансформації сонантів, що призвели до перебудови фонетичних систем германських мов, а потім, з ефектом ланцюгової реакції, й інших макросистем цих мов, здавалися ірраціональними. Лінгвістична наука обмежилася встановленням відповідностей сонантів у фонетичних системах кожної з мов на попередньому етапі її існування і після її трансформації.

Використання розроблених синергетикою моделей у дослідженні зазначеного явища дає науковцям можливість більш детально вивчити саму природу трансформацій, переконатися у закономірності такого роду трансформацій у динамічних системах (якою є мова). Так, на певному етапі своєї історії на окремих ділянках фонетичної системи стали виникати девіації (відхилення від існувавшої традиції вимовлення голосних у певних позиціях). Внаслідок збільшення девіацій фонетична система перейшла у стан флуктуації.

У синергетиці під флуктуацією розуміють випадкові відхилення миттєвих значень величин від їх середніх значень, тобто від стану рівноваги. "Флуктуації, – зауважують вчені, – можуть привести систему до спрямованих змін, до виникнення різноманітних нових, відносно стійких структур, не просто до попереднього стану рівноваги. Якщо флуктація є недостатньо великою, то система повернеться до попередньої рівноважної структури, "скотиться" на той самий атрактор" [Князева 2002, с. 24].

Можна припустити, що у певний часовий відрізок фонетичні макросистеми германських мов перебували у стані хаосу: крім традиційного існував ще один, інноваційний, варіант вимови голосного у складі фонетичного слова, і різні соціальні, територіальні та інші групи носіїв мов могли користуватися старим (традиційним), новим або навіть обома варіантами вимови одночасно. Внаслідок того, що інноваційні варіанти стали набувати регулярного характеру, вони поступово перетворилися на норму. Хаос у цьому випадку мав конструктивний характер і врешті-решт вивів систему на новий атрактор. Внаслідок того, що флуктуації були сильними, система вже не змогла повернутися до свого попереднього стану і поступово стала самоорганізовуватися, перейшовши у якісно новий стан свого існування.

Такі процеси саморегуляції та самоорганізації на різних рівнях мовної суперсистеми відбуваються постійно, проте інтенсивність цих процесів на різних ділянках не є однаковою. Ми вважаємо, що у наш час "фонетичні революції" подібні до великого зсуву голосних навряд чи можливі, оскільки фонологія літературної мови є строго регламентованою і поважні аудійні та аудійно-візуальні засоби масової інформації щодня репрезентують найкращі зразки унормованого літературного мовлення. На відміну від стародавніх часів, коли таких технічних засобів не було, унормувати фонологію мовлення представників різних

місцевостей та соціальних прошарків було неможливо. У наш час носії різних мов мають можливість звіряти своє мовлення з найкращими зразками, які репрезентує радіо і телебачення, документальне та художнє кіномистецтво. Саме завдяки цьому розвиток фонетичних макросистем сучасних германських мов має уповільнений еволюційний характер.

У наш час найбільш активними ділянками мовної суперсистеми, які швидко та інтенсивно розвиваються, є лексична та словотвірна макросистеми. Цей факт можна поясними тим, що вони залишаються "найбільш відкритими" для обміну матерією, енергією та інформацією із середовищем, що оточує конкретну мову. Збагачення словникового складу мови може відбуватия під впливом факторів зовнішнього (соціального) середовища або за рахунок матеріальних одиниць (слів), що запозичуються із лексичних макросистем інших мовних суперсистем, або шляхом формування неологізмів з власних ресурсів у межах даної лінгвальної суперсистеми.

Той неологічний бум, що спостерігається у багатьох мовах світу, і в першу чергу в англійській, слід розглядати як адекватну реакцію мовних суперсистем на науково-технічні, економічні, політичні зміни у житті людства. Під впливом соціальних факторів мови постійно змінюються та самоорганізуються. У результаті кількісного зростання словникового складу удосконалюються і шляхи та способи утворення нових лексем, збагачується арсенал словотворчих засобів. Таким чином, у результаті дії зовнішнього середовища здійснюється процес саморегуляції та самоорганізації у межах лексичної та словотвірної макросистем і мовної суперсистеми в цілому.

Слід зазначити, що широке використання синергетичних ідей у практиці дослідження різних лінгвальних явищ сприяло формуванню нової прикладної галузі, яку визначають як лінгвосинергетику [Семенець 2004, с. 3]. У нас є певні сумніви стосовно терміна, що використовується для найменування нової лінгвістичної галузі, спрямованої на синергетичний опис мовних явищ та процесів. На наш погляд, більш коректим було б говорити про синергетичну лінгвістику, оскільки саме лінгвістика, об'єктом вивчення якої є мова в усіх її екзистенційно-функціональних проявах, у цьому випадку є базовою наукою. Синергетична методологія пропонує інноваційний підхід до вивчення об'єкту базової лінгвістичної науки, тому виконує тут важливу, але скоріше допоміжну роль. Термін "лінгвосинергетика" є прийнятним лише за умови, якщо йдельтся про одину з галузей великої трансдисциплінарної науки, про сегмент нової наукової парадигми.

Новий погляд на принципи організації мовної системи, на явища упорядкованості і хаоса, детермінованості й випадковості, що спостерігаються в процесі її функціонування, на закони розвитку та еволюції мови як системи, здатної до самоорганізації та саморегуляції, уможливлює всебічне й повне відтворення архітектоніки (організації) та автопоезису (самодобудовування) мовної суперсистеми та ендосистем, що входять до її складу.

Мова, як вже зазначалося, є класичним прикладом синергетичної системи. За своєю будовою вона є суперсистемою, що складається з ієрархічно організованих макро- та мікросистем, кожна з яких так само, як і мовна суперсистема в цілому, характеризується відкритістю – здатністю обмінюватися із зовнішнім середовищем матерією, енергією та інформацією. Обмін матерією відбувається як між суперсистемами одного порядку (наприклад, між різними мовами, в результаті чого відбуваються запозичення), між макросистемами в межах окремої лінгвальної суперсистеми (пригадаймо явище функціональної трансорієнтації: афіксалізацію лексем, лексикалізацію службових морфем, лексикалізацію синтаксичних конструкцій), між мікросистемами мови (наприклад, функціональна транспозиція лексем – конверсія).

Застосування синергетичних принципів у дослідженні мовних явищ дало можливість поясними, яким чином мовна система, залишаючись собою, може еволюціонувати, яким чином їй вдається підтримувати себе у стані динамічного балансу, у той час, коли її конституенти функціонують, а функціонуючи, змінюються. Синергетика пояснює

закономірність існування мовних явищ, які раніше розглядалися як “асистемні” і, навіть, маргінальні.

Незважаючи на свою молодість синергетична лінгвістика здобула багато прихильників і послідовників. На наш погляд, застосування ідей та принципів синергетики у дослідженні лінгвальних явищ має велике майбутнє. Розуміння синергетичної природи мови дозволяє чіткіше зрозуміти принципи її організації як системи, встановити потенційні джерела її розбудови і розвитку, визначити роль “асистемних”, перехідних явищ в еволюції мовної системи, виявити механізми, що забезпечують її відносну стабільність і перманентний розвиток, науково обґрунтувати закономірність впливу зовнішнього (соціального) чинника на процеси самоорганізації мовної системи.

Таким чином, синергетика як наукова парадигма відкрила нові можливості у дослідженні суспільних явищ. У сфері гуманітарних наук широке застосування знайшла синергетична методологія. Використання синергетичних ідей у практиці дослідження мови сприяло формуванню синергетичної лінгвістики (або лінгвосинергетики), яку визначають як прикладну галузь синергетичного опису лінгвальних явищ і процесів. Кооперація синергетики і лінгвістики має велике майбутнє, оскільки нова синергетична методологія відкриває широкі можливості у визначенні природи і сутності багатьох лінгвальних явищ, існування яких не знаходило логічного пояснення у межах класичної наукової парадигми. Крім того, розгляд системних, регулярних лінгвальних явищ з погляду синергетики дозволить суттєво доповити наше знання про них.

Новизна синергетичної парадигми робить перспективним дослідження лінгвальних явищ із використанням інноваційної методології. Становлення і розвиток синергетичної лінгвістики як нової прикладної галузі напряму залежить від продовження дослідження різноманітних лінгвальних явищ з позиції синергетичної методології. У подальшому ми маємо намір продовжити роботу над аналізом лексичних, словотвірних і граматичних явищ і процесів сучасної англійської мови шляхом екстраполяції ідей і принципів теорії самоорганізації.

Література

Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации: Монография / А. Д. Белова. – К.: Логос, 2003. – 300 с. *Василькова* В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб: Лань, 1999. – 480 с. *Князева Е. Н.* Саморефлективная синергетика / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 2001. - № 10. – С. 99-113. *Князева Е. Н.* Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. – Алетейя, 2002. – 414 с. *Кузьмина Н. А.* Закономерности развития языка в постсоветский период в свете теории интертекста / Н. А. Кузьмина // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. Материалы международного семинара. – Вып. 1. – Луганск: ЛГПУ им. Т. Шевченко, 2000. – С. 84-98. *Морозова Е. И.* Онтологические основы лингвистического описания лжи / Е. И. Морозова // Вісник Харківського національного університету. Серія: Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2003. – № 609. – С. 106-109. *Піхтовнікова Л. С.* Стилістика і синергетика дискурсу / Л. С. Піхтовнікова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. / під загальн. ред. Шевченко І.С.: Монографія. – Харків: Константа, 2005. – С. 29- 35. *Приходько А. Н.* Синтаксис естественного языка в фокусе когнитивно-дискурсивной парадигмы словообразования / А. Н. Приходько // Вісник Харківського національного університету. Серія: Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2003. – № 609. – С. 84-89. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. *Семенець О. О.* Синергетика поетичного слова: Монографія / О. О. Семенець. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с. *Тарасова Е. В.* Синергетические тенденции в современной лингвистике / Е. В. Тарасова // Вісник Харківського національного університету. – Х.: Константа, 2000. - № 500. – С. 3-9. *Тарасова Е. В.* Самонастраивающиеся системы и диахроническое изучение языка / Е. В. Тарасова // Вісник Харківського національного університету. – Х.: Константа, 1996. – № 386. – С. 127-131. *Фролова І. Є.* Вербалізація конфлікту у дискурсі // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. / під загальн. ред. Шевченко І. С.: Монографія. –Харків: Константа, 2005. – С. 237-262. *Цикин В. А.* Синергетика как постклассическая трансформация научного знания / В. А. Цикин // Філософські науки. Зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської конференції “Філософські проблеми синергетики: постклясична трансформація наукового знання”). – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2003. – С. 18-25.